

4. Руководство по определению кренов инженерных сооружений башенного типа геодезическими методами. – М.: Стройиздат, 1981. – 56 с.

5. Геодезические работы в строительстве. Правила проведения: ТКП 45-1.03-26-2006. – Мн.: Минархстрой РБ, 2006. – 66 с.

УДК 81'373.6:811.161.3=161.3

Гетман У.А.

Навуковы кіраўнік: ст. выкладчык Мхаян Т.М.

ОРДАР І ЯГО ЭЛЕМЕНТЫ: ЭТЫМАЛОГІЯ І АДАПТАЦЫЯ ЛЕКСЕМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У падмове архітэктурнага праектавання налічваецца больш за 30 лексем, якія называюць элементы архітэктурнага ордара і з'яўляюцца тэрмінамі. Як адзначае мовазнаўца Антанюк Л.А., навуковы тэрмін – гэта «намінанта сістэмы паняццяў навукі, тэхнікі, вытворчасці, грамадскага жыцця, афіцыйнага стылю мовы» [1, с. 9]. Ён адрозніваецца ад агульнаўжывальнага слова тым, што патрабуе падрыхтоўкі ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі, культуры, зразумелы толькі тым, хто працуе ў гэтай сферы, агульная ж лексіка засвойваецца людзмі па меры іх авалодання мовай. Тэрміны з'яўляюцца самай важнай групай у спецыяльнай лексіцы, выкарыстоўваюцца для лагічнага і дакладнага вызначэння навуковых паняццяў. Вызначаюцца аднакампанентныя, двухкампанентныя, трохкампанентныя тэрміны, яны розныя па паходжанні і ўтвораны рознымі шляхамі. Намі разгледжана 10 аднакампанентных тэрмінаў архітэктурнай ордарнай сістэмы, якія запазычаны з грэчаскай і лацінскай моў і ўтвораны лексіка-семантычным шляхам.

Тэрміны ўтвараюцца рознымі спосабамі: сінтаксічным (спалучэннем слоў), суфіксальным, прыставачна-суфіксальным, аснова- і словаскладаннем і г.д. Аднак большая частка тэрмінаў створана на аснове агульнаўжывальнай лексікі, часцей за ўсё шляхам метафарызацыі, пераасэнсавання паняццяў.

Тэрмін *ордар* быў уведзены тэарэтыкам архітэктуры другой паловы I стагоддзя да н.э. Вітрувіем. Ордар – гэта замацаваная традыцыяй сістэма элементаў архітэктурнай формы, якая вядзе сваё паходжанне ад мастацкага асэнсавання заканамернасцяў стойкава-бэлечнай каменнай канструкцыі.

Слова *ордар* прыйшло ў беларускую мову з лацінскай мовы, дзе мела значэнне «лад, парадак». Таму *парадак пабудовы элементаў* гэтай архітэктурнай сістэмы і назвалі *ордарам*. У рускую мову слова *ордар* прыйшло праз мову-пасрэдніцу (нямецкую мову) у часы кіравання Пятра I, пасля яго падарожжаў па Еўропе (цар цікавіўся еўрапейскімі культурнымі здабыткамі). Хутка пачалі будавацца палацы ў замежным стылі. Напрыклад, па грэчаскіх канонах быў пабудаваны Зіміні палац (1755г.) нямецкім архітэктарам Георгам Матарнові. У пабудове палаца сістэма архітэктурнага ордара прысутнічае як у экстэр'еры, так і ў інтэр'еры.

У беларускую мову лексема *ордар* і іншыя лексемы, якія называюць элементы гэтай архітэктурнай сістэмы, трапілі, на нашу думку, праз польскую мову, а не праз рускую. Пра гэта сведчаць архітэктурныя помнікі пачатку XV стагоддзя, якія захаваліся на тэрыторыі Беларусі. Адным з іх з'яўляецца Нясвіжскі замак, які быў пабудаваны раней, чым замак з элементамі ордара на тэрыторыі Расіі. Першыя згадванні пра Нясвіжскі замак сустракаюцца ў летапісах XIII стагоддзя.

Прыгадаем і Ружанскі палацава-замкавы комплекс (па архіўных звестках, ён быў пабудаваны каля 1602 года). Замак з'яўляўся рэзідэнцыяй Сапегіў, польскіх магнатаў. Руіны – тое, што засталася ад велічнай пабудовы, – яскрава сведчаць, што галоўная частка замка пабудавана па грэчаскіх канонах стоечна-бэлечнай сістэмы.

Такім чынам, пабудовы з элементамі ордара пачалі сустракацца на беларускай зямлі пасля аб'яднання ВКЛ і Каралеўства Польскага. Таму можна лічыць, што лексема *ордар* з'явілася ў беларускай мове праз мову-пасрэдніцу – польскую. Мяркуем, што архітэктура Каралеўства Польскага паўплывала і на будаўніцтва палацаў у Расіі. Вялікі палац, які пачаў будавацца адразу пасля наведвання Пятром I Варшавы 23 верасня 1709 года (пасля Палтаўскай перамогі), нагадвае планіроўку польскага Палаца ў Віланове (датуецца першай паловай XVI ст.). Такім чынам, ёсць падставы лічыць, што *ордар* як архітэктурная сістэма прыйшоў на тэрыторыю Беларусі з Польшчы.

Ордар як архітэктурная сістэма быў запазычаны з неславянскага дойлідства, таму для абазначэння новых з'яў і паняццяў спецыялісты карысталіся словамі-тэрмінамі іншамоўнага паходжання.

У класічнай ордарнай сістэме налічваецца 5 ордараў: дарычны, іанічны, карыфскі, а таксама тасканскі і кампазітны – яны сфарміраваліся пазней, ужо ў старажытным Рыме.

Як ужо адзначалася, большасць аднакампанентных тэрмінаў утворана ў выніку тэрміналогізацыі агульнаўжывальных слоў. Асабліва роля пры гэтым належыць матывацыі, перш за ўсё метафары. «Метафара дае перанос значэння па падабенстве, у выніку чаго два прадметы, зусім розныя па сваім прызначэнні, па паходжанні збліжаюцца на аснове якой-небудзь рысы, звычайна знешняй у адносінах да іх» [2, с. 208].

База – слова грэчаскага паходжання. Значэнне (Basis) – аснова, фундамент. Слоўнік падае некалькі значэнняў гэтага слова: 1) апорная частка калоны ў збудаванні; 2) аснова, тое галоўнае, на чым грунтуецца, ствараецца што-небудзь (напр., эканамічная база краіны); 3) апорны пункт, месца, дзе засяроджаны якія-небудзь запасы (напр., ваенная база, турысцкая база); 4) склад тавараў, матэрыялаў; 5) адлегласць паміж восямі ў транспартных сродках; 6) паказчыкі, якія бяруцца за аснову, тыпавы варыянт, норма [3, т. 1, с. 192].

Як відаць, лексема база стала шырока выкарыстоўвацца не толькі ў галіне архітэктуры, але і ў іншых галінах ведаў: эканамічнай, ваеннай і г. д., аднак асноўнае значэнне засталася – усе, што ляжыць у аснове той ці іншай з'явы або прадмета. У ордарнай сістэме гэта элемент, на якім стаіць калона.

Калона – слова з лацінскай мовы; абазначае «слуп». У славянскія мовы яно трапіла праз французскую мову. У сучаснай мове слова мае некалькі значэнняў: 1) збудаванне ў выглядзе слупа, якое служыць апорай ці дэкаратыўна-мастацкім элементам у будынку; 2) парадак пастраення войск, пры якім падраздзяленні стаяць або рухаюцца адно за адным на пэўнай дыстанцыі; 3) група людзей або машын, трактароў і інш., якія размешчаны або рухаюцца выцягнутай лініяй, адзін за адным [3, т. 1, с. 568-569].

Мы бачым, што адно і тое ж слова выкарыстоўваецца ў якасці тэрміна ў розных тэрмінасістэмах – архітэктурнай, ваеннай, але ў аснове значэнняў ляжыць першаснае значэнне – «слуп».

Капітэль – ад лацінскага агульнаўжывальнага слова *galea* (capitellum) [3, т. 1, с. 608]. Якая сувязь паміж галавой і капітэллю архітэктурнай? Капітэль уяўляе сабой верхнюю частку калоны, як бы «галаву» сістэмы паміж верхняй і ніжняй гарызантальнымі часткамі сістэмы. Так адбыўся перанос слова па падабенстве (метафарызацыя).

Эхін – слова грэчаскага паходжання, мае значэнне «вожык» [3, т. 2, с. 729]. Так старажытныя грэкі звалі ракавіну малюска марскога вожыка, якую яны выкарыстоўвалі ў якасці пасудзіны, ёмкасці. Ракавіна малюска вельмі падобна да архітэктурнай дэталі – ніжняй часткі капітэлі, размешчанай пад верхняй плітой – абакай. Эхін найчасцей ужываецца ў дарыйскім ордара, дзе ён выглядае накіштал прускай «падушкі». У карыфскім ордара ён вельмі змяніў свой выгляд, але назва так і замацавалася за гэтым элементам. Так агульнаўжывальнае слова стала архітэктурным тэрмінам.

Абака – ад грэчаскага слова *abakos* – дошка [3, т. 1, с. 9]. У архітэктуры тэрмін *абака* – верхняя частка *капітэлі* калоны ў выглядзе гарызантальнай пліты.

Акант – назва травяністай расліны з фігурным лісцем, якая расла на тэрыторыі старажытнай Грэцыі. Ад грэчаскага *akanthos* [3, т. 1, с. 39]. Назву гэтую перанеслі на скульптурнае ўпрыгожанне *капітэлі*, якое нагадвае лісце гэтай расліны.

Трыгліф – ад грэчаскага слова *triglyphos*, дзе *treis* значыць *тры*, а *glurho* – *рэжу* [3, т. 2, с. 479]. Так назвалі прамавугольную каменную пліту з трыма вертыкальнымі жалабкамі, размешчанымі паміж двума метопамі ў фрызе дарычнага ордара.

Фасцыі – слова лацінскага паходжання. Значэнне (*fascia*) – павязка, паласа [3, т. 2, с. 547]. У медыцынскай тэрміналогіі гэта лексема абазначае тонкія абалонкі са злучальнай тканкі, якія пакрываюць асобныя мышцы або іх групы, а таксама некаторыя органы. У архітэктуры *фасцыі* – гэта гарызантальныя ўступы, на якія падзяляецца архітраў некаторых архітэктурных ордараў.

Як бачым, гэты тэрмін і ў медыцынскай тэрміналогіі, і ў архітэктурнай захаваў першае значэнне – паласа. У ордарнай сістэме гэта выцягнуты гарызантальны элемент, на які падзяляецца архітраў.

Кесоны – ад французскага слова *caisson* – скрыня [3, т. 1, с. 645]. У архітэктуры гэтую назву перанеслі на квадратныя ці шматкутныя дэкаратыўныя паглыбленні ў стольным зводзе ці на ўнутранай паверхні аркі.

Столь, аздобленую *кесонамі*, завуць *кесаніраванай* ці *лакунарнай* (ад лацінскага слова *lacuna* – «паглыбленне», «лакуна»). У металургіі гэты тэрмін называе элемент сценкі шахтавай металургічнай печы ў выглядзе сталёвай скрынкі, якую астуджаюць вадой. Тэрмін *кесоны* выкарыстоўваюць як у металургіі, так і ў архітэктуры, і ў аснове абодвух выпадкаў ляжыць значэнне – скрыня.

Пры запазычанні тэрміна, як і любой лексемы, з іншай мовы адбываецца яго падпарадкаванне законам той мовы, у якую яно запазычваецца. Так, лексемы грэчаска-лацінскага паходжання набылі асаблівасці беларускай мовы, у прыватнасці, фанетычныя: а) гукі [ж], [дж], [р], [ц], [ч], [ш] зацвёрдзелы ў беларускай мове, таму і ў запазычаных словах яны вымаўляюцца цвёрда: *стэрэабат*, *трыгліф*, *фрыз*; б) беларускай мове характэрна аканне, таму гэту з'яву назіраем і ў запазычаных словах: *калона*, *стылабат*, *стэрэабат*; в) фрыкатыўны гук [г]: *астрагал*, *трыгліф*.

Аднак большасць запазычаных тэрмінаў складаюць выключэнне з правілаў напісання беларускай мовы:

– не адбываецца пераход *е ў я* ў першым складзе перад націскам: *канелюры*, *метоп*, *антаблемент*;

– з захоўваецца незалежна ад націску: *энтазіс*, *эхін*;

– не назіраем дзекання і цекання: *стэрэабат*, *стылабат*.

Словы іншамовнага паходжання, як правіла, захоўваюць рысы запазычанасці:

а) наяўнасць у слове гука [ф]: *фуст*, *фрыз*; б) наяўнасць нёхарактэрных беларускай лексіцы спалучэнняў: *іюніка*; в) прыстаўкі *а-*, *анты-*, *архі-*, *контр-*, *рэ-*, *дэ-*, *дыс-*, *амфі-*: *архітраў*, *архітэктурны*; г) спалучэнні *дэ*, *ды*, *тэ*, *тыг*. *капітэль*; д) пачатковае *э*: *энтазіс*.

Большасць архітэктурных тэрмінаў ордарнай сістэмы, трапіўшы з грэчаскай ці лацінскай моў ў славянскія мовы, змянілі свае марфалагічныя катэгорыі і марфемны склад. Напрыклад, слова *энтазіс* (грэчаскага паходжання) у мове-крыніцы мела форму жаночага роду, на што ўказвае канчатак – *іс* [2, с. 217], а ў беларускай мове набыло значэнне мужчынскага роду.

Словы *іюніка*, *астрагал*, *плінт*, *акант* страцілі канчатак – *ос*, а слова *капітэль* страціла канчатак – *ит*. Некаторыя словы, напрыклад, *стэрэабат*, *стылабат*, засталіся без канчатка – *es*.

Такім чынам, разгледзеўшы этымалогію запазычаных тэрмінаў *ордар* і элементаў *ордарнай сістэмы (база, калона, капітэль, эхін, абака, акант, трыгліф, фасцыя, кесонь)*, можам зрабіць вывад, што першапачатковае агульнавядомае значэнне слоў у мове-крыніцы стала базай для развіцця спецыяльнага значэння – гэта значыць, тэрміна. Семантыкай агульнаўжывальнага слова валодалі носьбіты мовы-крыніцы, а значэннем тэрміна падмовы архітэктурнага праектавання валодаюць спецыялісты-архітэктары.

Спісак цітаваных крыніц

1. Антанюк, Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянараванне / Л.А. Антанюк – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – 238 с.
2. Ляшчынская, В.А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка: вучэбны дапаможнік для студэнтаў ВУ / В.А. Ляшчынская – Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2003. – 243 с.
3. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск: БелЭН, 1999.

УДК 801.3:721.012

Гетман У.А.

Навуковы кіраўнік: ст. выкладчык Мхаян Т.М.

ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ТЭРМІНАЛОГІІ ПАДМОВЫ АРХІТЭКТУРНАГА ПРАЕКТАВАННЯ

Навуковае паняцце або з'ява можа быць абазначана адным словам-тэрмінам ці словазлучэннем-тэрмінам, паколькі «фармальныя межы асобнага тэрміна знаходзяцца ў прамой залежнасці ад змestавых межаў тэрмінавага паняцця» [1, с. 62]. Традыцыйна паводле будовы вылучаюць тэрміны словы (невыворныя, вытворныя, складаныя, абрэвіятуры) і тэрміны словазлучэнні (свабодныя і несвабодныя). Словы-тэрміны прадстаўлены такімі самастойнымі часцінамі мовы, як назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і прыслоўі.

У падмове архітэктурнага праектавання асноўную колькасць аднаслоўных тэрмінаў складаюць назоўнікі. І гэта невыпадкова, таму што назоўнікі называюць канкрэтныя прадметы (сцяна, балюстрада, камень, налічнік, бэлька, калона, дах, акно, арка, будынак, дзверы), асоб (архітэктар, будаўнік, вучоны, майстар, скульптар), рэчывы (плясок, цэгла, клей, цэмент, смала), прыметы, якасці, дзеянні, стан (мантаж, праектаванне, будаўніцтва, эскізаваанне, праход, святло, зелень) і г. д. Паводле паходжання назоўнікі, якія складаюць тэрміналогію падмовы архітэктурнага праектавання, неаднародныя. Адны з'яўляюцца ўласнабеларускімі (камень, сцяна, лапатка – плоскі выступ сцяны, які не мае капітэлі, перакрыцце, замок – верхні камень аркі, які замыкае арку і ператварае яе ў нясучую канструкцыю, акно), другія – запазычанымі (камунікацыя (з лацінскай мовы – *communicatio*), вестыбюль (з французскай мовы – *vestibule*), кампазіцыя (з лацінскай мовы – *compositio*), тэктоніка (з грэчаскай мовы – *tektonikós*), арка (з лацінскай мовы – *arcus*), цокаль (з італьянскай мовы – *zoccolo*), маштаб (з нямецкай мовы – *Maßstab*), кантраст (з французскай мовы – *contraste*), нюанс (з французскай мовы – *nuance*), мантаж (з французскай мовы – *montage*), трыгліф (з грэчаскай мовы – *triglyphos*), фасцыя (з лацінскай мовы – *fascia*), інтэркалумніі (з лацінскай мовы – *intercolumnium*), фуст (з лацінскай мовы – *fastis*) і інш). Паводле ўтварэння тэрміны назоўнікі бываюць невыворныя (акно, сцяна, стоць) і вытворныя (лапатка – утворана лексіка-семантычным спосабам ад назоўніка *лапата*; перакрыцце – утворана ад дзеяслова *перакрыць* суфіксальным спосабам, праектаванне – утворана ад дзеяслова *праектаваць* суфіксальным спосабам).

Паводле структуры архітэктурныя тэрміны назоўнікі падзяляюцца на простыя (эркер, гаўбец, труба, комін, праём), складаныя (аб'ёмна-прасторавы, света-ценыя, блэчна-